

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ LÜĞƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİ

P.F. KAZİMİ - Bakı Dövlət Universiteti

Milli irsin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar təkrar-təkrar zəngin mədəniyyətin varisliyini üzə çıxarır, xüsusilə də orta əsrlərdə Azərbaycanın kitab və kitabxana tarixinin açılan hər bir səhifəsi etnik coğrafiyanın ümumi mənzərəsində xalqımızın əhəmiyyətli rolunu göstərir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox xüsusiyyətləri erkən orta əsrlərdən demək olar ki, bütün türk xalqlarına da xas olmuşdur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, XX əsrin əksər tədqiqatçıları türkoloji axtarışlarını türk xalqlarının fərqləndirici əlamətlərini öyrənilməsi üzə çıxarmağa həsr etmişlər. Bu Rus tədqiqatçıları ilə yanaşı Avropa mütəxəssislərinə də aid oluna bilər. Ümumi cəhətlərin, tarixi köklərin və müştərək ənənələrin araşdırılmasında maraqlı tərəfləri müəyyənləşdirmək türk tədqiqatçıların qarşısında duran vəzifələrdir.

Əvvəlki tədqiqatlarda ifadə olunduğu kimi ilk kitablar müqəddəs kitablar olmuşdu ki, kitabxana fondlarının repertuarını böyük tarixi dövrdə məhz müqəddəs kitablar müəyyənləşdirilmişdi. Sonrakı mərhələdə dastan və əsətlər geniş yayılmış, müxtəlif coğrafi ariallarda müxtəlifliyi ilə fərqlənmişdi. Məsələn, Zərduştliyin müqəddəs kitabı olan Avesta eramızdan əvvəl III yüzillikdə artıq Romada od və ailə ocağının ilahəsi Vesta əsətlirinə çevrilir. Vesta rahibləri erkən yaşlarından otuz il müddətinə bakirəliyini qorunmalı və saflıq simvolu olaraq Roma imperatorlarının yaxın əhatəsində olmalı idilər.

Ən qədim türk əsətlərində də Şamanizmdən, Atəşpərəstlikdən və daha qədim olan yaranışın Şumer dövrü qavramalarından doğan elementlər mövcuddur. Eləcə də dini dünyagörüşünün formalaşdırılmasında ilahiyatçı mütəxəssislər qədim Şumer əsətlərindən xeyli faydalanmışdılar. Avropa bibliyaşünas alimlərinin verdiyi məlumata görə eramızdan əvvəl VI yüzillikdə yəhudilər Tövratın bir sıra hekayətlərini məhz "Gilgamesh" dastanından götürmüşlər.

Qədim və orta əsr kitabxanalarının repertuarında lüğətçilik mədəniyyəti də mühüm yer tutur. Təsədüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar Xətib Təbrizinin Təbrizdən Bağdada getməyini onun oxuduğu kitablarda başa düşməyi sözləri öyrənmək məqsədi ilə olduğunu əsaslandırırlar. XI-XII əsrlərdə İslam cəmiyyətinin təcridən liberallaşması, elmi ədəbiyyatın çeşidinin genişlənməsi, əyalətlərdə insanların ərəb və fars dilli mənbələrdən istifadə etməsinə şərait yaradırdı ki, bu zaman məzmunlu lüğətlərə ehtiyac duyulurdu. Cəmiyyət məlumat ehtiyacını yaratdığı kimi, onların ödənilməsinə də şərait yaradır və biz XI əsrdən başlayaraq belə lüğətlərin meydana gəlməsini müşayiət edirik.

Qorunub saxlanmış ən qədim türk kitabının Mahmud Kaşğarının "Divani lüğəti türk" olması da bu fikrimizi təsdiq edir. Bu kitab ümumtürk mədəni abidəsidir. Şərqi Türküstanda yazılmasına və Bağdad xəlifəsinə təqdim edilmək üçün hazırlanmasına baxmayaraq lüğət bütün türk xalqlarının dilini, ləhcə və şivəsini əhatə edir, eləcə də bu dillərin tanıdılması məqsədini daşımışdır.

Tədqiqatçı S.İ. Bayevski Bədrəddin İbrahimin "Fərhəngi zəfərquya və cahannuya" əsərini araşdıraraq onu fars dilinin izahlı lüğəti kimi təqdim edir. Lakin qorunub saxlanmış ən qədim lüğətin Əsədi Tusiyə mənsub olan "Lüğəti furs" olduğunu qeyd edir və bu lüğətin həqiqi müəllifinin Qətran Təbrizi olduğunu ortaya atır. Məlumdur ki, Qətran Təbrizi Əsədi Tusinin müəllimi olmuşdur və 1959-cu ildə Tehran Universitetinin elmi jurnalında çap olunan Əsgər Hüquqinin məqaləsində də bu təsdiq olunur. Məlum olur ki, Tehran universitetində hətta bu kitabın nüsxəsi belə mövcuddur. Lakin 1966-cı ildə Tehrandə keçirilən iranistlərin beynəlxalq konfransında M. Muiyin çıxış edir və iddia edir ki, belə bir nüsxə yoxdur və Qətran Təbrizinin lüğəti əslində Əsədi Tusinin lüğətinin ixtisar olunmuş variantıdır. Şərqişünas və mətnşünas tədqiqatçılar bu barədə öz sözlərini deyiblər və yəqin ki, bundan sonra da bu fikrin qərəzli olmasını elan edəcəklər. Biz isə kitabxanaşünaslıq baxımından onların hər birini kitab vahidi olaraq öz bibliografik siyahımıza daxil etməyi düzgün hesab edirik.

Bədrəddin İbrahimin "Fərhəngi zəfərquluya" lüğətinin quruluşu göstərir ki, bu lüğət heç də S. Bayevskinin dediyi kimi fars dilinin izahlı lüğəti deyil. Lüğətin daxilində fars leksik vahidləri türk və ərəb leksik vahidləri kimi müstəqil fəsillərdə ümumiləşib və müəllif etimologiyasını müəyyənləşdirə bilməyi sözləri fars-ərəb və ya fars-türk sözləri kimi ayrıca fəsildə toplayıb. Lüğətin adından da gördüyümüz kimi fars dilinin izahlı lüğətinə heç dəxli yoxdur.

Fars dilinin izahlı lüğətini Pəhləvi İranda Dehxoda adlı görkəmli alim tərtib etmiş və "Lüğətinameyi Dehxoda" adı ilə 48 cildə çap etdirmişdi. Lüğətə fars, türk, ərəb sözləri ilə yanaşı Pəhləvi dövründən qalan xeyli arxaik sözləri də toplayaraq onu praktik lüğətdən daha çox paniranist ideyaların iftixar mənbəyi olaraq formalaşdırmışdı. Burada adı çəkilən M. Muiyin isə 4 cildlik "Lüğətinameyi Moin" kitabını XX əsrin 60-cı illərində tərtib edir. Daha çox praktikliyi ilə fərqlənən bu lüğət belə türk və ərəb sözlərinin fars dilinə göstərdiyi tarixi təsirdən kənarda qalmır. Tədqiqatçı Cavad Heyət fars dilində istifadə olunan türk sözləri lüğətinin tərtibatçısıdır.

Bu məqalədə XI-XVIII əsrlərdə hazırlanmış və geniş coğrafi arealda yayılaraq türk xalqına məxsus lüğətlərin

bibliografik siyahısını verməyə ilk dəfə cəhd göstəririk.

1.	XI əsr	Fərxəngə Qətran	(Qətranin lüğəti)
2.	XI əsr	Anonim	Fərxəngə Fordovsi (Firdovsinin lüğəti)
3.	1065	Asadi Tusi	"Lüğəti fırs" (fars lüğəti)
4.	1076 (469 hicri)	Mahmud Qaşqayı	"Divani lüğəti türk"
5.	1134-cü ildə vəfat etmiş	Cərullah Mahmud Zəməxsəri	"Kitabə lüğətə müqəddəməyə ədəb Zəməxsəri"
6.	XIII əsr	Fəxrəddin Naxçıvani	"Sixax əlmədjəm"
7.	XIII əsr	Misir Məmlukləri zamanı	"Kitab əl qəvanin əl külliyyə Lidabti əl lüğət əttürkiyə"
8.	XIII əsr Elxanilər dövrü	Cəmaləddin ibn Mihnə	"Kitab Helye əl insan və Helye ən lisan"
9.	XIV əsr	Bədrəddin İbrahim	"Fərhəngi zəfərquya və cahannuya"
10.	XIV əsr	Şəmsəddin	"Sixax əl furs"
11.	XIV əsrin əvvəllərində	İtalyan və Alman misionerləri	"Kodeks Kumanikus" (qıpcaq məcmuəsi)
12.	1301	Mövlana Fəxrəddin Mubarak Qaznavi Kəvvəs	"Fərhəngi Fəxri Kəwas"
13.	1312-13 cü illər	Əbu Heyyan əl-Əndəlusli	"Kitab əl idrak Lilisan əl ətrak"
14.	1328	Məhəmməd İbn Hinduşah Naxçıvani	"Səhih əl-Furs"
15.	1343	Şəmsi Fərxi İsfahani	"Miyari Cəmali"
16.	1343	Anonim	Dastur al-afazil
17.	1393	Məhəmməd İbn Kəvvəs Bəlxi	"Baxr al-fəzail"
18.	XV əsr	Anonim	"Kitabi bələgət əl müştəq fi lüğət türk əl qıpcaq"
19.	1419	Nasir Kazi Qunbazi	"Risaleyi Nasiri Əhməd"
20.	1419	Anonim	"Adat al Fuzala"
21.	1434	Məhəmməd İbn Kəwas Bəlxi	"Baxr al-fəzail"
22.	1474 (Hindistan)	Təvanəddin Faruxi	"Fərhəngi İbrahim"
23.	XV-XVI əsrlər	Anonim	Fərid al Favaid
24.	XVI əsrdə (Anadolu)	Anonim	"Lüğəti əbu şəka"
25.	XVI əsr	Nəvai	"Mühakimat əl- lühətəyn"
26.	XVI əsr	Məhəmməd Bin Qeys	"Kitabi Tubyan əllucət ət türk ala lisani qanıqlı"
27.	XVI əsr	Anonim	Kəşf əl-lüğət
28.	XVI əsr	Məhəmməd Bin Qeys	"Lüğəti-türki xərzəmi"
29.	XVI əsr	Məhəmməd Bin Qeys	"Ketabə lüğətə Məhəmməd Bin Qeys"
30.	1510 (Hindistan)	Mövlanə Mahmud İbn Şeyx Zeynaləbdin Muhəmməd	"Toxfat as-saadat"
31.	1519 (Hindistan)	Muhəmməd ad-Dəxləvi	"Muayyad al- Fuzala"
32.	1544	Məhəmməd Tusi Ələvi	"Lüğəti Şaxname"
33.	1576	Anonim	"Fəraid əl- fəvaiz"
34.	1593	Anonim	"Mədar al-əfazil"
35.	XVII əsrdə	Hindistanda	"Lüğəti Fəzlullah xan"
36.	1600 (İsfahan)	Məhəmməd Qasim Sururi Kaşani	"Məcmə əl-furs"
37.	1608	Fəxrəddin Həsən Şirazi	"Fərhəngi Cahangiri"
38.	1652	Məhəmməd Təbrizi	Burhani kati
39.	1662	Anonim	"Şərhi Gülüstan"
40.	1665 (Türkiyə)	Həsən Süuri	Fərhəngə Süuri
41.	1705 (Herat)	Anonim	"Bə dai əl lüğət"
42.	XVII əsr	Yaqub Cəngi tərəfindən Hindistanda yazılmış	"Kitabə zəbani türki"

43.	XVII əsr	Anonim	"Ə1 Tamğaye Nasiri" (farsca-cığatayca lüğət)
44.	XVIII əsr	Mirzə Mehdixan Astrabadi	"Səngilax" (Nəvainin şeirlərinə lüğət)
45.	1727 (Hindistan)	Məhəmmədtəan Qaqaqoyunlu	"Fərhəngi türk"

Burada adları çəkilən lüğətlərin bəzilərinin müəllifi anonimdir. Bəzilərinin yazıldığı il və məkan məlum deyil. Bəzi hallarda eyni lüğətin bir neçə tərtibatçı tərəfindən hazırlanması iddia olunur. Lakin harada, kim tərəfindən yazılmasına baxmayaraq ümumiyyətlə bu lüğətlərdə türk dili və onun müxtəlif əsərlərdə və ya dillərdə istifadə olunan kəlmələri haqqında şərhlər verilir, bir çox hallarda lüğətin bütöv bir fəslə türk dilinə və ya ləhcələrinə aid edilir. Tərtib etdiyimiz siyahının bitkin olması barədə iddiamız yoxdur. Bu sahədə axtarışlarımız yəqin ki, siyahının daha böyük və məzmunlu olması ilə nəticələnəcək.

Orta əsrlərdə kütləvi istifadə olunan, tez-tez üzə köçürülən məşhur lüğətlər sırasında rus tədqiqatçı S.İ. Bayevski 1652-ci ildə Təbriz şəhərində yazılmış Məhəmməd Təbrizinin "Bürhani kati" lüğətini göstərir. Eləcə də orta əsr lüğətlərinin varisliyi məsələsini araşdıran rus tədqiqatçısı göstərir ki, hər bir lüğətin tərtibatçısı özündən əvvəlki lüğətlərə istinadlar vermiş və onlardan geniş şəkildə faydalanmışlar. Bu məlumat əsas verir ki, orta əsr kitabxanalarında lüğət materiallarının geniş yayılması və məlumatın mütəxəssislərin faktını iddia edək. Elmi işdə faydalana bilmək imkanı mütəxəssislərə hər dəfə daha geniş və məzmunlu lüğətin tərtibinə imkan yaratmışdı.

Qeyd olunan lüğətlərin əksəriyyətinin tərtibatçısı türk əsilli alimlər olmuşdur. Lakin hətta fars dili lüğətinin tərtibatçıları belə konkret ədəbi nümunələrdə istifadə edilən türk mənşəli sözləri və frazeologiyaları ya ayrıca bir fəsildə göstərmiş, ya da mətin içərisində onlara izahlar vermişlər. Orta əsrlərdə lüğətlər əsasən ədəbi və elmi əsərlərdə mütləqə zamanı anlaşılmayan sözlərin izahı məqsədi ilə tərtib olunduğu üçün burada islam mədəniyyətinin ifadəçisi olan ərəb, türk və fars dillərindən başqa digər dillərdən istifadəyə qəbul olunmuş söz və anlayışlara da təsadüf edilirdi.

Mahmud Kaşğarının "Divani lüğəti türki" onun mürəkkəb quruluşu, eləcə də sonrakı dövrlərdə tərtib olunmuş lüğətlər göstərir ki, orta əsrlərdə türk dili kifayət qədər zəngin və mürəkkəb fonetik tərkibə malik olmuşdu. Geniş coğrafi əraziyə yayılması səbəbindən inteqrasiya elementlərinin zəif olması dilin ümumi inkişafına deyil, ayrı-ayrı ləhcə və şivələrin inkişafına öz təsirini göstərmişdi. Bu baxımdan türk olmayanın belə bir lüğəti tərtib etməyi mümkün deyildi. Odur ki, qeyd olunan lüğətlərin əksər hallarda tərtibatçısı türk əsilli olmuş və ya türk əsilli mütəxəssislərin köməyi ilə tərtib edilmişdi.

İran lüğətləri mövzusunda tədqiqat aparmış Səid Nəfisi "Qədim İran lüğətləri" kitabında "Şalmamə"yə həsr edilmiş bir neçə lüğətin adını çəkir. Adları çəkilən digər lüğətlərin milli mənsubiyyəti göstərilir. Tədqiqatı azərbaycanlı mütəxəssis aparsa da, paniranist ideologiyaya xidmət etmişdi.

Lüğətlər xalqların mədəni həyatında mühüm rol oynadığından bundan dini, ideoloji və s. məqsədlər üçün sui-istifadə etmək cəhdləri də mövcud olmuşdur. Məsələn, görkəmli tədqiqatçı Cavad Heyətin iddiasına görə XIV əsrin əvvəllərində italyan və alman missionerləri qıpçaq türklərini xristianlığa cəlb etmək məqsədi ilə "Kodeks Kumanikus" və ya "Qıpçaq məcmuəsi" adlı lüğət tərtib edirlər. Bu lüğətin əlyazması Venesiyadakı Santo Markos kitabxanasında saxlanılır. Kitab iki dəftərdən ibarətdir. Birincisi italyanlar tərəfindən tərtib edilmiş latın-fars-türk (qıpçaq) lüğəti, ikinci kitab qıpçaq-alman lüğətindən təşkil olunub və latın əlifbası ilə yazılıb.

Orta əsr islam mədəniyyəti ölkələrində məhz bu lüğətlər insanların ədəbi və elmi inteqrasiyasını təmin etmişdi. Bu lüğətlərin müxtəlif tarixi dövrlərdə üzə köçürülmüş nüsxələri bütün islam dünyasına yayılmış və kitabxanaların fondunda saxlanaraq mütləqə prosesini dərin və səmərəli etmiş, XVII- XVIII əsrlərdən başlayaraq Avropa alimlərinin də diqqətini ciddi informativ material kimi cəlb etmişdi. Təsadüfi deyil ki, bu lüğətlərin hər biri öz növbəsində linqvistlər üçün vacib mənbə, tarixçi və mətnşünaslar üçün mühüm vasitə olmuşdur. Onlar orta əsr kitabxanalarının repertuarını müəyyənləşdirmək baxımından da çox əhəmiyyətlidir. Orta əsr kitabxanalarımızın çoxu demokratik əlamətli kitabxanalar olmuşdur. Məlumatın toplanması, sistemləşdirilməsi, saxlanması və ictimai istifadəyə verilməsi prosesində senzura, məhdudiyət və ayrı-seçkilik əlamətlərinə rast gəlmədiyimiz üçün iddialarımız əsaslıdır.

Lüğətçilik mədəniyyətimizin araşdırılması da bir daha sübut edir ki, orta əsrlərdə islam mədəniyyətinin ifadəçisi kimi ərəb dili ilə yanaşı azərbaycan, türk və fars dilləri də yanaşı olmuşdu. Nəticə olaraq Azərbaycan ərazisində kitabxanalarda üç dilli kitab fondu formalaşmış, bu eləcə də digər türk dilli ərazilərə də aid olmuşdur. Üç dilli oxucu kontingenti meydana gəlmiş, daha geniş məlumat mənbələrini əldə edə bilmişlər.

Orta əsr kitabxanalarının repertuarında lüğətlər geniş və mühüm rol oynamışdır. Müqəddəs kitabların rəngarəngliyi ilə yanaşı dastan və əsətlərin zəngliyinə baxmayaraq kitabxanalarda saxlanılma və mühafizəsi baxımından fərqli olmuşdu. Bu baxımdan lüğətlərin bəxti daha çox gətirmiş və böyük bir əksəriyyəti qorunub saxlanılmışdı. Tarixi əsərlərdə bu baxımdan bəxti daha çox gətirmiş kateqoriyaya daxildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Xələfov A.A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. - Bakı, 2004.
2. Şərifli K. Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları. - Bakı, "Nurlan", 2009.-190 s.

3. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. - Bakı, Aspoliqraf 2009. - 184 s.
4. Kazımi P. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. - Bakı, BDU-nun nəşri, 2008, 174 s.
5. Badrad-din İbrahim. Farxanq zafanqıya və djaxannıya. - Moskva, Nauka, 1974. 200 s.

**THE DICTIONARY TRADITION IN THE
TURKISH NATIONS BOOK AND LIBRARY CULTURE**

P.F. KAZIMI

SUMMARY

Super Islam ethnos had been an element integration in the East for a long history period. The reflection from of fulfilled by Arabic language and Turkish and Persian language. The dictionary tradition served to the nations integration in the middle century.

**СЛОВАРЕТВОРЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ В КНИЖНОЙ
И БИБЛИОТЕЧНОЙ КУЛЬТУРЕ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

П.Ф. КАЗИМИ

РЕЗЮМЕ

Исламский супер этнос по праву относится как к арабскому на роду, так и к тюркским и персидским народам. Ислам был интегрирующим звеном в большой географии. Данная статья выявляет словаре-творческие традиции исламского периода как вторым интеграционным элементом средних веков. А так же определяет репертуар книжного фонда библиотек имеющих демократических элементов в своей деятельности.